

NEKE KARAKTERISTIKE STANJA I KRETANJA NA DALMATINSKOM SELU OD SREDINE 18. ST. DO PRVOGA SVJETSKOG RATA

STIJEPO OBAD

Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 949.713»17/19«:338(497.18)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1987-03-18

U drugoj polovici osamnaestog stoljeća pod utjecajem fiziokratskih strujanja nastaju skromne promjene u tradicionalnom načinu rada i života na dalmatinskom selu. One se mogu pratiti za francuske, ne toliko u prvim desetljećima austrijske uprave, dok je u drugoj polovici devetnaestog stoljeća taj proces vidljiv, osobito uoči prvoga svjetskog rata. Proces modernizacije se očituje u uvođenju novih kultura, raznih sorti voćaka, primjeni novih sredstava za rad, podizanju kuća na kat i odvajanju stoke u zasebne gospodarske zgrade, osnivanju seoskih blagajni i zadruga te uključivanju u skromno turističko privređivanje. Sve će to pridonijeti racionalnom gospodarenju i štednji.

Preobrazba sela i seljaštva je tekla dosta sporo zbog nerazriješenih zemljišnih odnosa u primorju i na otocima, pojavi lihve u Dalmatinskoj zagori, zaostalosti i neprosvijećenosti seljaka, primitivnih sredstava za rad te nedovoljne financijske i druge pomoći državnih vlasti. Za to se nisu zauzele ni građanske stranke, iz klasnih interesa, pa ni socijalisti, osim verbalne podrške, već ponešto Hrvatska demokratska pučka stranka preko »Seljačke sloge« uoči prvoga svjetskog rata. Stoga je vladala stalna nesnošljivost između sela i grada, kape i šešira, koja se očitovala u pasivnom i aktivnom otporu seljaka zemljišnim vlasnicima i državi s antifeudalnim i antiaustrijskim obilježjem u primorju i na otocima, napose u Boki Kotorskoj. Pojava osnovnih škola, čitaonica i knjižnica na selu, zatim zdravstveno prosvjeđivanje te prijelaz zemlje u ruke onih koji je obrađuju, doprinijet će gospodarskom osamostaljenju, buđenju političke, nacionalne i društvene svijesti i postupnu rađanju seljačke samosvijesti.

Poslije višestoljetna zotajanja dalmatinskog sela u razvoju, u drugoj polovici osamnaestog stoljeća kod domaćih intelektualaca svjetovnoga i crkvenog porijekla, pod utjecajem zapadnoga fiziokratskog strujanja, javila se misao o unapređenju poljodjelstva, kako bi se došlo do više hrane i spriječile tradicionalne gladi. U osnovi zamisao je bila dobra, ali je naišla na više prepreka. Prvo, koloni i kmetovi nisu bili zainteresirani za unapređenje proizvodnje budući da zemlja nije bila njihova nego gospode, koja žive u gradovima. Drugo, seljak je zazirao od svega što dolazi od zemljišnog vlasnika, makar koliko to bilo korisno za njega. Treće, seljak nije znao čitati ni pisati te nije mogao pratiti

dostignuća znanosti u poljodjelstvu na hrvatskom i talijanskom jeziku. Rijetki seoski župnici jedino su mogli pratiti te novine i prenositi ih seljacima. Stoga su nastojanja domaćih fiziokrata ostala u uskom krugu triju dalmatinskih gradova Splita, Trogira i Zadra.¹ Budući da se razvijao na domaćoj stvarnosti, fiziokratski pokret u Dalmaciji je imao i svoje specifičnosti. Mletačke, austrijske i francuske vlasti prihvatile su te ideje, osobito Vincenzo Dandolo, ukoliko su se uklapale u guvernerov poljodjelski program. Pobjedom reakcije, prvih desetljeća druge austrijske uprave, nove vlasti, pritiskute glađu, nerodicama i epidemijom, ogradile su se od naprednih utjecaja sa Zapada, pa i agrarne revolucije, tako da tek od četrdesetih godina, osobito u drugoj polovici devetnaestog stoljeća, uz pomoć domaćih privrednika, nešto se više nastoji pomoći selu i seljaku, koji je i poslije 1848. ostao u ekonomskoj ovlasnosti prema zemljišnim vlasnicima i gradu, kako bi se izvukao iz siromaštva i oslobodio lihve. Prema tome započeti proces u drugoj polovici osamnaestog stoljeća, uz sve plime i oseke, nije se mogao zaustaviti, iako su ga kočili nerazriješeni zemljišni odnosi.

Oni su nastali i razvijali se u ranijim stoljećima na području obiju republika, Mletačke i Dubrovačke. Na uskom obalnom pojasu i na otocima dominirali su kolonatski odnosi mediteranskoga tipa, dok su na području Dubrovačke Republike i u Boki Kotorskoj više kmetski, slični onima u feudalnoj Evropi. Oni pak u dalmatinskim krajinama najbliži su krajiškom sustavu.² Razlika među njima očituje se u obvezama koje se kreću od jedne polovine do jedne petine prinosa. Kolonatski odnosi

¹ O počecima unapređenja poljodjelstva u Dalmaciji postoji lijepi broj radova starijega i novijeg datuma, na talijanskom i hrvatskom jeziku, među kojima ćemo navesti neka: D. Gianuzzi, *Nauk popliskoga terayna*, Mleci 1792; C. F. Frković, *Nauk za tezake od Dalmaczje*, Mleci 1795; D. P. Karman, *Prva hrvatska akademija i Gospodarsko društvo u Spljetu*, Split 1899; F. Luzzatto, »Le accademie di agricultura in Dalmazia nel secolo XVIII«, *Archivio storico per la Dalmazia*, fasc. 26, Roma 1928, str. 3—12; Isti, »Scrittori dalmati di politica agraria nel secolo XVIII«, *Archivio storico per la Dalmazia*, fasc. 30, Roma 1928, str. 1—11; V. Omašić, »Osnivanje Agrarne akademije u Kaštel Lukšléu 1788. i početak njenog djelovanja«, *Mogućnosti*, br. 2, Split 1970, str. 214—233; S. Piplović, »Rad Luke Garanžina na uređenju agrikulture u Dalmaciji«, *Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 25, Zadar 1978, str. 299—318; Š. Peričić, *Dalmacija uoči pada mletačke republike*, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb 1980, Monografije 10, str. 68—73; Isti, »Ekonomske pisce Dalmacije XVIII stoljeća u svjetlu historiografije i publicistike«, *Znanstveni simpozij 60 godina Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb 1980, str. 1—24, Viđi I. Pederin, »Dalmatinski fiziokratski pisci u XVIII st. o upotrebi hrvatskog jezika«, *Jezik*, br. 2, Zagreb 1982/83, str. 48—49.

² A. degl'Ivelling, *Saggio d'uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa*, Dubrovnik 1873; V. Pappafava, *O kmestvu s osobitim obzirom na Dalmaciju i o kmetskih i težačkih odnosajah na području bivše Dubrovačke republike*, Zagreb 1886; A. Smirić, *Intorno al Contadinaggio alla Colonia e ad altri rapporti giuridici fra proprietari e coltivatori nel territorio della fu republica di Ragusa e della Dalmazia in generale*, Historijski arhiv Zadar (dalje HAZd) rkp. 26; M. Medini, *O postanku i ra-*

*Arhiv Hrvatske Zagreb — Grafička zbirka
Kotaranka*

prihvaćeni su kao privatno-pravni a kmetski kao javno-pravni, te se poslije 1815. nastojalo da budu usklađeni s austrijskim Građanskim zakonikom. Do bitnih promjena je došlo u krajiškom sustavu temeljenom na Grimanijevu zakoniku koji je ukinut za francuske uprave (1806), tako da su dotadašnji obrađivači državne zemlje postali njezini vlasnici.

Tijekom devetnaestog stoljeća zemlja postupno prelazi iz ruku svjetovnih i crkvenih feudalaca, pravnih i fizičkih osoba, kupovanjem, otkupom i lihvom, osobito u Dalmatinskoj zagori, u posjed građanskih osoba i u ruke imućnijih seljaka. Taj bi proces bio brži da su godine 1848/49. ukinuti zemljišni odnosi kao u drugim hrvatskim zemljama, napose u Habsburškoj Monarhiji. Do toga nije došlo navodno zbog specifičnosti dalmatinskoga agrara, te je kolonu i kmetu jedino preostalo da se sam otkupljuje, ponajviše zaradama stečenim u prekomorskim zemljama, osobito u Sjedinjenim Američkim Državama.

U Dalmaciji nije bilo velikih zemljoposjednika kao u sjevernim hrvatskim krajevima. Naime, prevladavaju mali i sitni posjedi koji se otkupima, kupovanjem i djelidbama još više usitnjuju.³ Od kraja devetnaestog stoljeća prema prvom svjetskom ratu raste broj vlasnika, a vlasnost postupno prelazi iz grada na selo. U ranom dvadesetom stoljeću oko stotinu posjeda je imalo više od stotinu hektara zemlje. To je razdoblje postupna pretvaranja feudalnoga u individualno vlasništvo. Taj proces se razlikuje od onoga u zapadnim zemljama po tome što se na Zapadu zemlja okrupnjava i proizvodnja modernizira, a u Dalmaciji se stalno usitnjava i nazaduje. Do kraja prvoga svjetskog rata u Dalmaciji dominiraju dvije vrste vlasništva, jedno je u posjedu ekonomski slabijih seljaka i počiva na vlastitom radu, a drugo se temelji na tradicionalnom vlasničkom izrabljivanju tuđega rada.

Do druge polovice devetnaestog stoljeća zemlja se obrađuje na tradicionalan način, starim sredstvima za rad koja se nisu mijenjala i usavršavala.⁴ Pedesetih godina stoljeća reklamiraju se prvi put agro-

zvitku kmetstva i težačkih odnosa u Dalmaciji, Zadar 1920; D. Miljković, »Agrarno pitanje u Boki Kotorskoj — Naselje Prčanj — (1838-1941)« *Spomenik Srpske akademije nauka i umjetnosti*, CIII, Nova serija 5, Beograd 1953, str. 25-34; S. O b a d, »Agrarni odnosi na području bivše Dubrovačke Republike (1814-1850)«, *Radovi Fil. fak. u Zadru. Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti*, 3, Zadar 1969, str. 131-148; J. Lučić, *Prošlost dubrovačke Astaraje*. Dubrovnik 1970; S. O b a d, »Ekonomske prilike u Tivtu sredinom devetnaestog stoljeća«, *Pomorski muzej, Godišnjak*, XXIV, Kotor 1978, str. 125-134 i V. F o r e t i ć, *Povijest Dubrovnika do 1808*, I, Zagreb, Nakladni zavod MH, 1980, str. 303-314.

³ Koliko je Dalmacija bila usitnjena u zemljišno-vlasničkom pogledu lijepo se vidi iz brojnih mapa i opisa nastalih prilikom prve izmjere zemljišta od 1823. do 1839., koje se čuvaju u Arhivu mapa, sada u sastavu Historijskog arhiva u Splitu i dijelom u Historijskom arhivu u Zadru.

⁴ *Zora dalmatinska*, br. 23, 1844, str. 179 i F. Ivanišević, »Sprave i orudja za rad u Polica. Narodni život i običaji«, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. IX, sv. 1, Zagreb 1904, str. 65-68.

Arhiv Hrvatske Zagreb — Grafička zbirka
Blaćanka

tehničke alatke, više za preradu plodina.⁵ Primjena tekovina agrarne revolucije išla je veoma sporo zbog toga što vlasnici zemalja nisu bili zainteresirani za intenzivniju obradu, a koloni i kmetovi nisu imali novčanih sredstava niti podstreka da unaprijede poljoprivrednu proizvodnju. Prvi željezni plug u Dalmaciji javlja se sedamdesetih godina, a prvi parni plug na početku dvadesetog stoljeća.⁶ Do konca prvoga svjetskog rata zemlja se obrađivala tradicionalnim sredstvima za rad, uz mali broj željeznih plugova i drugih tehničkih alatki uz životinjsku vuču. U agrarnoj tehnici Dalmacija je veoma zaostajala za drugim zemljama Austrougarske Monarhije.

I način života i stanovanja umnogome je zaostajao za tim zemljama. Seoska naselja nastajala su, razvijala se i nestajala, u dugom povijesnom razvoju, a ovdje će biti riječ o onima zatečenim u devetnaestom stoljeću, njihovu razmješčaju i načinu gradnje i unutrašnjem rasporedu prostora u primorskoj, otočkoj i zagorskoj Dalmaciji. Primorska seoska naselja se nalaze na granici ratarskih i stočarskih površina. Ona pak na ivici kopna i mora nastala su više radi mogućnosti obrade zemlje a manje radi koristi od mora.⁷ Na otocima sela su slično raspoređena, više sa sjeverne strane, u zaljevima, između zaljeva ili pak visoko u bilitu otoka zbog gospodarskih, strateških i sigurnosnih razloga. U Dalmatinskoj zagori pak, ovisno o prirodi tla, sela su raštrkana oko polja ili u zaravnima. Sve su kuće od kamena, većinom zidane u kreću, osobito u primorskom i otočkom dijelu, napose u dubrovačkom kraju, bokokotorskom zaljevu, Kaštelima te otocima Lopuda, Šipanu, srednjodalmatinskim, šibenskim i zadarskim otocima,⁸ Zlarinu, Murteru, Olibu i Silbi, ali i drugim otocima. Kuće su zidane u kreću, obično pokrivenne crijepom, a one u suhu zidu kamenim pločama, slamom i ševarom. U dalmatinskoj unutrašnjosti, s one strane Biokova, Kozjaka i Mosora, mnoge, osobito siromašnije obitelji, dugo su stanovale zajedno sa stokom, odvojeni pregradama, pod istim krovom, a to je trajalo sve do bržega prijelaza sa stočarstva na ratarstvo, kada se stoka i stočna hrana počela postupno smještati u zasebne gospodarske zgrade, štale i pojate za sitnu i krupnu stoku. Toga je bilo i u primorskim brdskim selima, rjeđe uz obalu i na otocima. Još za francuske uprave Vincenzo Dandolo⁹ je upozorio Napoleona na slabe stambene prilike na selu te se od tada može pratiti dizanje kuća na kat, osobito za konjunkturu vino-

⁵ *L'agronomo Raccogliatore*, Zadar 1850, br. 7, str. 52; br. 12, str. 94; br. 13, str. 101; br. 14, str. 108-109; br. 18, str. 137-138 i br. 4, str. 26, 1851.

⁶ D. Foretić, » O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do prvog svjetskog rata, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, Zagreb, Matica hrvatska, 1969, str. [39], bilj. 13.

⁷ S. Vukosavljević, *Istorija seljačkog društva*, II, Beograd 1965, str. 277-278. i V. Vuletić Vukosavić, »Narodna kuća ili dom s pokućstvom u Dalmaciji, u Hercegovini i Bosni«, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 1, Zagreb 1896, str. 28.

⁸ M. Domijan, »Pučko graditeljstvo zadarskih otoka, fiksiranje stanja i prijelazi za revitalizaciju«, *Komunikacije* '78, Beograd 1978, str. 6-8.

*Arhiv Hrvatske Zagreb — Grafička zbirka
Imočanka*

gradarstva i jedrenjačkog brodarstva u prvim desetljećima druge polovice devetnaestog stoljeća. Mnoge stare prizemnice ostale su za stoku ili čuvanje hrane stoci ili pak za jedno i drugo. Podizanje starih i izgradnja novih kuća zamjećuje se nešto više od kraja devetnaestog i u ranom dvadesetom stoljeću, ponajviše novčanim priložima iseljenika iz obiju Amerika ili pak stečevinama i radom na otkupljenoj zemlji. Pod utjecajem grada i kultura stanovanja se postupno mijenja, osobito u prigradskim naseljima.

U skladu s prirodom tla, klimatskim uvjetima i oblicima privredivana tekla je i prehrana stanovništva. Sastav prehrambenih proizvoda je jednoličan. Uglavnom se jeo ječmeni kruh pomiješan s drugim žitaricama.¹⁰ Zbog sušnih i nerodnih godina i nestašice kruha, još od druge polovice osamnaestog stoljeća raspravlja se o koristi sadnje krumpira i nudi ga se seljacima kao dopuna u ishrani, ali ga, zbog tradicionalne zaostalosti, neprosvijećenosti i materijalne nemogućnosti, teže prihvaćaju. Mesa se manje jede, osobito svježeg, ponajviše za poljskih radova i blagdana¹¹ jer je relativno malo stoke, osobito u primorju i na otocima, u odnosu prema zagori. Zamjećuje se mali broj svinja, a bilo je i kuća koje ih nisu imale. U svakodnevnoj prehrani značajnu ulogu ima povrće, sočivice, u primorju i na otocima svježja i soljena riba uz prismoak koji je u zagori raznovrsniji i bogatiji. Voća je malo, nešto više smokava u južnoj Dalmaciji, koje se osušene jedu i zimi. Od začina koristi se ulje u primorju i na otocima, ali i loj te svinjska mast nešto više u unutrašnjosti. Vina ima dovoljno u priobalju i otocima, manje u Dalmatinskoj zagori, slabe je kvalitete, zbog nemarne prerade i čuvanja, pa mu je cijena niska. U nekim selima Bukovice i ispod Velebita nema vina te se uz vodu pije surutka, osobito u ljetnim mjesecima.¹²

Proces raspadanja zemljišnih odnosa u primorju i na otocima tekao je dosta sporo zbog nedostatka novčanih zavoda i slabe gospodarske moći kolona i kmetova. U Dalmatinskoj zagori to će dovesti do pojačana oživljavanja lihvarstva, osobito u drugoj polovici devetnaestog stoljeća.¹³ To su bili sitni gradski i varoški trgovci, kućevlasnici, odvjetnici, imućnije seoske gazde, vlasnici gostionica i drugi. Među njima je bilo političkih narodnjaka i autonomaša, Hrvata i Srba i pokoji Talijan. Ono se

⁹ HAZd, Godišnji izvještaj Vincenza Dandola 31. siječnja 1806.

¹⁰ Historijski arhiv Split (dalje HAS), Arhiv mapa (dalje AM), Operat katastarskih općina Nin, Zaton Obrovački, Karin, Kruševo, Kistanje, Bilišane, Lopud, Pridvorje, Čilipi, Krivošije, Glavati, Sutvara, Maini, Pobori iz godine 1844.

¹¹ HAS, AM, Operat katastarske općine Obrovac-Kruševo, Kninsko polje, Kistanje iz godine 1844. i S. O b a d, nav., dj. str. 335.

¹² HAS, AM, Operat katastarskih općina Obrovac — Kruševo, Zaton Obrovački, Tribunj, Bilišane iz godine 1844.

¹³ *Narodni list*, br. 33 od 20. VI. 1862, str. 165 i br. 38 od 11. V. 1872. te P. B., »Lihvari ili ti kamatnici u Dalmaciji«, *Narodni list*, br. 50 od 2. VII. 1831. Vidi S. O b a d, *Dalmacija revolucionarne 1848/49. godine. Odabrani izvori*, Rijeka 1987, str. 162.

*Arhiv Hrvatske Zagreb — Grafička zbirka
Krivošinka*

proširilo od Zadra preko sjeverne i srednje Dalmacije do Neretve i tu se intezitet gubi, ali ga je ponešto bilo i u južnoj Dalmaciji, primorju,¹⁴ manje ili gotovo nikako na otocima. Osnivanjem novčanih zavoda po gradovima,¹⁵ seoskih blagajni i zadruga, lihvarstvo je nešto ublaženo, ali se i dalje višak rada sa sela prelijeva u domove posjedničke manjine koja živi u gradovima. Tako zagorski seljak, koji počekom 19. stoljeća dolazi u posjed zemlje, postupno je gubi i prelazi u ekonomsku pa i političku ovisnost prema novom građanskom sloju koji se kroz trgovinu i druge oblike privređivanja gospodarski uzdizao.

Stanje seoskog gospodarstva i njegova razvoja lijepo se očituje kroz tradicionalne sajmove, domaće i svjetske izložbe, strukturu izložaka i stečenim nagradama. Iako svi dijelovi Dalmacije nisu srazmjerno zastupljeni svi oni pokazuju u cjelini i pojedinačno, od općih do specijaliziranih, postupni napredak seoskoga gospodarstva, osobito potkraj devetnaestog stoljeća i uoči prvoga svjetskog rata.¹⁶ Zahvaljujući konjunkturi vinogradarstva, šezdesetih i sedamdesetih godina, te osnivanju poljodjelskih društava i zadruga, među gradske izlagače uključuju se sve više i scoksi. Najviše je zastupljena srednja Dalmacija, nešto manje njezin sjeverni i južni dio, a Boka Kotorska gotovo nikako.¹⁷ Među seoskim proizvodima najviše su zastupljena vina, crna, crvena, stolna i dezertna, ali se zamjećuje opadanje kvalitete, pogotovo otkako se pojavila bolest na lozi. Na glasu je i maslinovo ulje i sir s otoka. Izložbe su znatno doprinijele uvođenju novih sorti vinove loze, boljoj preradi vina, uzgoju boljih pasmina rogatae stoke te kvalitetnijoj preradi plodova. To je bila najbolja smotra dostignuća naprednih proizvođača, dobar putokaz što treba činiti kako bi se Dalmacija u cijelosti, a selo napose, izvukla iz tradicionalne zaostalosti. S druge pak strane one su pospješile robnovičane odnose i razmjenu dobara, poticale gospodarsku, nacionalnu i političku integraciju hrvatskih zemalja.

Sveopćem napretku mnogih sela puno su doprinijele seoske zadruge koje se javljaju od sredine devedesetih godina devetnaestog stoljeća. Prve zadruge su osnivane u gradovima i gradićima, ali od njih su imali malo koristi snanovnici na selu. Da ranije nije došlo do osnivanja zadruga na selima uzroke treba tražiti u nemaru obrazovanih pojedinaca

¹⁴ pg. »Gospodarski napredak«, *Sloboda*, br. 67 od 31. X. 1906, str. 3.

¹⁵ I. Karaman, »Privredni razvitak Dalmacije pod austrijskom upravom«, *Mogućnosti*, br. 6, 1965, str. 651 i *Narodni list*, br. 20 od 11. III. 1903.

¹⁶ S. Obad, »Dalmacija na evropskim izložbama sredinom devetnaestog stoljeća«, *Radovi, Fil. fak. u Zadru, Razdio društvenih znanosti*, 9, 1980/81, Zadar 1982, str. 103-111.

¹⁷ *Glasnik dalmatinski*, br. 73, 87, 94, 95, 1855; *Sidro*, br. 20 od 12. IX. i br. 21 od 19. IX. 1864. te *Objavitelj dalmatinski*, br. 5 od 15. I. 1873; *Gospodarski list*, br. 21-23, 1875. i *Smotra dalmatinska*, br. 75, 1899. Vidi J. Ibler, *Gospodarsko-šumarska Jubilarna izložba u Zagrebu godine 1891*, Zagreb 1892, str. 58, 162 i 107 i V. Belamarić, »Izvještaj o prvoj izložbi Dalmatinskog stolnog grožđa za zabanje«, *Poljodjelski vjesnik*, Zadar 1898, str. 12 te *Narodni list*, br. 98 od 6. XI. 1913, str. 2.

*Arhiv Hrvatske Zagreb — Grafička zbirka
Kaštelanin*

u gradovima, nepovjerenju neprosvijećenoga i za zemlju ekonomski vezanoga i zarobljivanog seljaka, neznanju i siromaštvu, pomanjkanju smisla za udruživanje i međusobno pomaganje, ali i nedovoljnoj pomoći austrijskih vlasti oko njihova pokretanja.

Međutim, potkraj stoljeća dolazi do zaokreta u zadrugarstvu Dalmacije, jer i austrijske vlasti pokazuju više zanimanja za razvoj gospodarstva uopće. Uz seoske zajmovne blagajne Reiffeisenova sustava pokreću se obrtničko-potrošačke, ribarske, uljarske, vinogradarske, zemljoradničke i druge zadruge različita naziva i sustava.¹⁸ Otada selo se postupno uvlači u robno-novčane odnose i otima lihvarstvu. Zadruge su utemeljene na načelima dobrovoljnosti, demokratičnosti, slobode ulaska i izlaska, kolektivnog rukovođenja i odlučivanja. Korist od njih imali su imućniji seljaci, članovi zadruga, a siromšniji se nisu mogli koristiti povlasticama u nabavi seoskih potreština po nižim cijenama. Razvoj zadruga je bio neujednačen. Najviše ih je u priobalnom dijelu i na otocima, a najmanje u zagori gdje su bile prijeko potrebne. Tamo gdje je bio narod prosvijećeniji i imućniji, bilo je više zadruga. Zadrudni pokret se brže širio poslije godine 1900. i to iz primorja prema zagori, tj. od gospodarski razvijenijeg i prosvjetno naprednijeg u zaostaliji dio Dalmacije. Sve zadruge se nisu održale, neke su se među njima ugasile, pa opet obnavljale pod istim ili različitim nazivom i karakterom.

Zadrudni pokret na selu može se pratiti kroz dvije razvojne faze. Prva faza započinje sredinom devedesetih godina s osnivanjem seoskih zajmovnih blagajni i drugih zadruga i traje do godine 1907, kada započinje druga, ulazna faza, koja traje do konca prvoga svjetskog rata, s najvišim dometom godine 1910. Organizirane su u tri zadrudne asocijacije: Zadrudni savez,¹⁹ Ljubljansku sveza²⁰ i Savez srpskih privrednih zadruga u Primorju,²¹ uglavnom iz gospodarskih i političkih razloga. Zadrudni savez imao je zadruge u hrvatskim, a Savez srpskih privrednih zadruga u srpskim selima, dok je Ljubljanska zadrudna sveza osnivala zadruge ne iz političkih već gospodarskih razloga i to u sjevernoj Dalmaciji. Njezine članice su dobivale povoljne zajmove, ali su vraćani uz lihvarske kamate. Međutim, Sveza se postupno povlačila iz Dalmacije budući da je Zadrudni savez iz Splita pretendirao na njezine zadruge.

¹⁸ *Narodni list*, br. 8 od 28. I. 1899; *Dan*, br. 4 od 25.VII. 1903. i *Sloboda*, br. 75 od 28. XI. 1906. Vidi I. Perić, »Dva priloga novijoj gospodarskoj povijesti Dubrovnika i dubrovačkog kraja«, *Dubrovnik*, br. 5-6, 1984, str. 101-103.

¹⁹ *Zadrugar*, br. 1, 1908, str. 1 i br. 1, 1910, str. 2. Vidi F. Ivanišević, *Seoske blagajne*, Zadar 1898. Računa se da je bilo oko 150 zadruga ove vrsti u Dalmaciji.

²⁰ Zadrudna sveza iz Ljubljane preko svog Odbora u Splitu imala je oko 60 zadruga u Dalmaciji. O zadrugarstvu u Dalmaciji toga doba vidi T. Ganza A r a s, »Pokušaji kapitalističke preobrazbe sela i zadrudni pokret u austrijskoj Dalmaciji od razdoblja liberalizma do 1918. godine, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, 9, Zagreb 1986, str. 133-178.

²¹ *Zadrugar*, br. 1, 1910, str. 2. Prema nekim procjenama u Dalmaciji je bilo oko 40 ovakvih zadruga.

Arhiv Hrvatske Zagreb — Grafička zbirka
Župljanin

Širenje zadrugarstva na dalmatinskom selu svakako je pomoglo suzbijanju lihvarstva, racionalnom gospodarenju, boljem radu, primjeni agrotehničkih mjera, štednji, razvoju društvene svijesti, te gospodarstvom, moralnom, prosvjetnom i kulturnom zbližavanju seljaka. Tamo gdje su one postojale seljaci su bili neovisniji, gospodarski jači i slobodniji, što se očitovalo i u političkom životu. S pojavom zadrugarstva udareni su temelji i zadružnom tisku. Tada su se javili prvi zadružni stručnjaci a s njima i zadružna misao u nas.²²

U to doba se javljaju i prvi obrisi organiziranog turizma, nove gospodarske grane u primorju i na otocima, koja je imala odraza i u nekim prigradskim selima, a očitovala se u tri vida: u ponudi poljodjeljskih i stočarskih proizvoda na gradskim tržnicama, koja je u turističkoj sezoni bila znatno veća nego u drugim mjesecima, drugo, u ukonačivanju i ishrani stranaca, i treće, u priređivanju izleta vlastitim brodicama, ili prihvaćanju izletnika.²³ Tu su skromni počeci seoskog turizma i to najprije na Pelješcu, selima oko Raba, Hvara, okolici Zadra, Splita i Dubrovnika, novog načina privređivanja, nepoznatog na dalmatinskom selu prije toga doba.

Mnogi neriješeni problemi na selu, osobito nerazriješeni zemljišni odnosi, očitovali su se u nesnošljivosti između kape i klobuka, a imali su, uglavnom, antifeudalno i antiaustrijsko obilježje. Oni se lijepo mogu pratiti za francuske i austrijske uprave, osobito godine 1848/49.²⁴ Agrarni nemiri su se javili na više mjesta u Dalmaciji, osobito u njezinu primorskom i otočkom dijelu, ponajviše u južnoj Dalmaciji, osobito Konavlima i bokokotorskom Grblju, gdje su imali antiaustrijsko obilježje.²⁵ Tako u Dalmaciji nije došlo do promjena u posjedovnim odnosima kao u drugim hrvatskim i austrijskim zemljama, navodno zbog specifična

²² Među najistaknutijim piscima o zadrugarstvu toga doba u Dalmaciji spadaju: Ivan Zotti, Frane Ivanišević, Srećko Karaman, Josip Bervaldi i drugi. Usp. T. G a n z a, nav. dj., str. 150, bilj. 37.

²³ *Narodni list*, br. 97 od 10. XII. 1897. i br. 35 od 4. V. 1889; *Brzopisna izvješća Pokrajinskog sabora Dalmatinskog*, sv. 1, Zadar 1911, str. 1505 i *Narodni list*, br. 53 i 57, 1887. i br. 55, 1894. Vidi O. F i o, *Parobrodarstvo Dalmacije (1878-1918)*, Zadar 1962, str. 54 i I. P e r i ć, *Razvitak turizma u Dubrovniku i okolici od pojave parobrodarstva do 1941. godine*, Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti Izdavačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1983, Posebno izdanje, knj. 7, str. 108-109.

²⁴ HAZD, Predsjednički spisi Namještništva za Dalmaciju (dalje PSN). III-72025, br. 7206/1414 od 28. III. 1848; Spisi Registrature Namještništva za Dalmaciju (dalje SRN), XIV/1, br. 1446/2794 od 7. VII. 1848. Vidi T. M a c a n, *Iz povijesti Donjeg Ponetavlja*, Metković 1972, str. 72-73 i S. O b a d, »Ekonomske, socijalne i političke razvoj Šibenika od 1814-1859. godine«, Šibenik. *Spomen zbornik o 900. obljetnici*, Šibenik, Muzej grada Šibenika, 1976, str. 349-362; I s t i, *Dalmacija revolucionarne 1848/49. godine*, str. 56, 64-66, 118-120, 127-128, 162, 167-170, 171-173, 176-178, 186-187, 221-226, 249-251, 257, 261-265, 308-311.

²⁵ Wien, Kriegsarchiv, M/A-XIII-10/26d, br. 95 od 6. X. 1848. Vidi S. M i j u š k o v i ć, »Grbaljska buna 1848. i Njegoš«, *Stvaranje*, br. 8-10, 1973, str. 1261 i dalje.

oblika dalmatinskog agrara, ipak poslije 1848. dolazi do pojačnih zahtjeva za razrješenje zemljišnih odnosa, koje se nikakvim administrativnim pa ni vojnim intervencijama nije moglo zaustaviti.

Narodna i Autonomaška stranka, nastale na početku ustavnog života, nisu ništa učinile za promjenu zemljišnih odnosa na selu, iz klasnih interesa, budući da su u svojim redovima imale zemljišne vlasnike.²⁶ Takva struktura vlasništva je odgovarala posjednicima i austrijskim vlastima. I kasnije stranke Narodno-srednjačka, Srpska, Narodna hrvatska zastupaju interese posjednika.²⁷ Jedino se pravaši zanimaju za otkup zemlje i težačko pitanje, koje tretiraju kao socijalno.²⁸ I socijaldemokrati su poslali pitanje ukidanja zemljišnih odnosa, ali su se praktično više angažirali oko radničkog pitanja.²⁹ Najviše se angažirala Hrvatska pučka napredna stranka, koja se borila za socijalnu pravdu i bila protiv izrabljivanja i otuđivanja viška rada težaka.³⁰ Za takvo stanje snose odgovornost zemljišni vlasnici, pokrajinske i središnje vlasti i pojedine stranke. Otezanje s rješanjem zemljišnih odnosa usporit će razvitak poljodjelstva i kapitalističkog načina privređivanja na selu. Seljacima je ostalo da sami rješavaju taj problem otkupom i iseljavanjem u prekomorske zemlje, kako bi zaradenim novcem došli u posjed zemlje koju obrađuju.

Ideja socijalizma iz primorskih gradova postupno se proširila i među poneke seljake — radnike, osobito u splitskom bazenu, gdje su bili zaposleni na javnim radovima ili pak kao fizički radnici u industrijskim pogonima. Mnogi među njima su sudjelovali u radu društava sa socijalnim obilježjima, proslavama 1. svibnja, štrajkovima i priredbama. Socijalistička ideja se odrazila na pojedince u predgrađima Splita, u splitskom industrijskom bazenu te ponešto kod šibenskih težaka i okolici

²⁶ A. Smirić, nav. rkp; Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, Ostavština Metela Ožegovića, Pismo Nika V. Pucića Metelu Ožegoviću od 24. VIII. 1864 i *Il Nazionale*, br. 68 od 24. VIII. 1864. i br. 75 od 17. IX. 1864; Vidi N. Berić, »Iz korespondencije Nika Velikog Pucića«, *Arhivski vjesnik*, 3, Zagreb 1960, str. 101; A. degl' Ivellio, nav. dj., bilj. 8 i S. Obad, »Narodno preporodno gibanje u Dubrovniku i Boki Kotorskoj 1860/61. g.«, *Radovi Fil. fak. u Zadru. Razdvo historije, arheologije i historije umjetnosti*, 4, 1972, str. 154-158; Isti, Konavle od pada Dubrovačke Republike do kraja prvog svjetskog rata, *Konavoski zbornik*, I, Dubrovnik 1982, str. 76.

²⁷ *Zemljak*, br. 98 od 17. XII. 1873, str. 2; *Brzopisna izvješća XX Zasedanja pokrajinskog sabora dalmatinskoga od dneva 16 lipnja do 8 srpnja 1884*, str. 55, 59-60 i *Hrvatska kruna*, br. 5 od 10. III. 1894.

²⁸ I. Perić, *Dalmatinski sabor 1861-1912. (1918) god.*, Zadar, Centar Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, 1978, str. 197, str. 193-194.

²⁹ D. Foretić, »Socijalistički radnički pokret u Dalmaciji posljednjih godina XIX stoljeća«, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 6-7, 1960, str. 6-7.

³⁰ J. Grabovac, »Pokret splitskih težaka za likvidaciju kolonatskih odnosa«, *Slobodna Dalmacija*, 29-30. XI. i I. XII. 1955. i S. Obad, »Josip Smolaka i agrarno pitanje u Dalmaciji uoči prvoga svjetskog rata«, *Casopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1974, str. 58.

Zadra,³¹ osobito u onim sredinama gdje su klasni odnosi bili zaoštreniji i društvena svijest razvijenija. Da su gradski socijalisti bili kadrovski sposobniji i da su imali jasniji stav o zemljišnom pitanju, svakako bi odjek bio jači.³² Oni su se bavili problemima svoje klase, a za težačko pitanje su bili zainteresirani deklarativno. Više su se obraćali zanatskim nego industrijskim radnicima, među kojima je uoči prvoga svjetskog rata bilo i seljaka. Druga greška očitovala se u tome što su upotrebom talijanskog jezika, u početku, mnoge nacionalno osviještene seljake okrenuli protiv sebe. U cjelini uzevši aktivnost gradskih socijalista započinjala je i, uglavnom, završavala kod radnika, a manje su i zanimali problemi sela i seljaka.

Najjače previranje među težacima, poslije 1848, je u splitskim predgrađanima³³ a odatle se proširilo, u nešto slabijem intenzitetu, prema ostaloj Dalmaciji,³⁴ usporedo s širenjem utjecaja Hrvatske demokratske pučke stranke i Težačke sloge. Do nemira je došlo zbog nepopuštanja zemljišnih vlasnika u obvezama prema težacima, što je dovelo do poljo-djelskog štrajka, prvog takve vrsti u Dalmaciji. U poticanju težaka protiv tzv. »mrtve ruke« velike zasluge ima Josip Smodlaka s drugovima u Stranci. Težaci ne polaze s političkog i stranačkog stajališta, nego gospodarskoga. Moralnom osudom vlasnika zemlje težaci su odnijeli pobjedu i ubrzali raskidanje zemljišnih odnosa, a Hrvatska demokratska pučka stranka je prva građanska stranka koja se ponajviše pozabavila zemljišnim pitanjem te je to bio znatan napredak građanske politike prema selu.

Počeci prosvjetnog života na selu vezani su za devetnaesto stoljeće. Do toga doba u selima nije bilo osnovnih škola nego samo u gradovima i gradićima, ali se mogao naći pokoji pismeni seljak, osobito u primorju i na otocima. Prve pouke u čitanju, pisanju i računanju muška djeca su stjecala kod seoskih župnika, redovnika ili pak kod svjetovnih osoba, ponajviše kod isluženih pomorskih kapetana i brodskih pisara. Po svemu sudeći tu su počeci pismenosti na selu, a ne u školskoj politici obiju republika Mletačke i Dubrovačke.³⁵

³¹ D. Foretić, »Pregled socijalističke štampe u Dalmaciji i Istri i Rijeci do 1919«, *Radovi Fil. fak. u Zadru. Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti*, 4, 1973, str. 36; *Socijalista*, br. 1 i 2, 1898; *Naše jedinstvo*, br. 33 od 25. IX. 1909. i *Narodni list*, br. 92 od 15. XI. 1902. Usp. J. Grabovac, nav. djelo.

³² D. Foretić, »Socijalistički radnički pokret u Dalmaciji posljednjih godina XIX. stoljeća«, str. 6-7, 21.

³³ *Sloboda*, br. 28 od 17. VII. 1908, str. 5 i br. 38 od 25. IX. 1908, str. 2-3; *Pučka sloboda*, br. 39 od 23. IX. 1909. i br. 40 od 29. IX. 1909. i br. 24 od 12. VI. 1912. Vidi J. Grabovac, nav. djelo.

³⁴ *Pučka sloboda*, br. 50 od 8. XII. 1909. i br. 40 od 11. IV. 1910.

³⁵ Š. Urlić, *Crte iz dalmatinskog školstva od dolaska Hrvata do 1814*, Zadar 1919, str. 40, 64; D. Berić, »Boravak Dositeja Obradovića u Dalmaciji«, *Književni Jadran*, br. 13, 1953, str. 8; Z. Sundrića, »O školskim prilikama na teritoriju Dubrovačke Republike u XVIII stoljeću«, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, X-XI, 1960, str. 291-307.

Organizirani rad na prosvjećivanju sela započinje za francuske uprave, ali Dandolovi projekti, zbog ratnih prilika, nedostatka novca, prostorija, učila i školovanih učitelja, nisu provedeni.³⁶ U promijenjenim političkim prilikama, za austrijske uprave, pristupilo se otvaranju škola u više sjedišta župa i parohija.³⁷ Prvi učitelji na selima su ponajviše župnici i parosi, a nadzor je također u rukama crkava, katoličke i pravoslavne, osobito za neoapsolutizma, nakon sklapanja konkordata (1855) između Beča i Papinske Države.³⁸

Do brzog otvaranja škola je došlo za preporodnog pokreta, koji je potakao i osnivanje dviju učiteljskih škola, muške u Arbanasima kod Zadra i ženske u Dubrovniku. Tomu je pomogao i zakon o obveznom pohađanju škola i ženske djece. Od konca šezdesetih godina nadzor nad školama prelazi od crkvenih na svjetovne vlasti. Postupno ponarođenje općina i pobjeda narodnjaka u Dalmatinskom saboru pospješilo je otvaranje škola na selima sedamdesetih³⁹ i sljedećih godina s hrvatskim nastavnim jezikom. Otada sve se više javljaju svjetovni učitelji izišli iz obiju preparandija, koji zamjenjuju seoske župnike.

Demokratizacija školstva se provodi i na selu, bez obzira na opiranje roditelja da im djeca idu u školu, osobito ženska. Narodnjaci potiču otvaranje škola, a time i prosvjećivanje sela kao uvjet njegova preporađanja. Preporađanjem osnovnih škola i gimnazija u primorskim gradovima olakšan je prijelaz seoskih učenika u te škole jer se nastava odvijala na hrvatskom jeziku. Na taj način i seoskoj djeci je omogućeno stjecanje ne samo redovničkih i svećeničkih nego i svjetovnih zvanja. Usporedo s povećanjem broja učiteljskog kadra, potkraj stoljeća i uoči prvoga svjetskog rata, osnovnih škola je sve više ne samo u sjedištima župa i parohija kao ranije nego i u drugim selima, premda se zamjećuje neravnomjernost u otvaranju škola u različitim sredinama. U primorju i na otocima osnovno školstvo je više zastupljeno nego u nerazvijenoj Dalmatinskoj zagori, više u južnoj i srednjoj nego sjevernoj Dalmaciji.

Usporedo s otvaranjem škola javljaju se i prva društva, čitaonice i knjižnice i to za preporodnog pokreta. Otada kultura nije ostala privilegij uskog klasnog kruga, plemstva i građanstva već poprima demokratsko obilježje. Mnoga među njima osnivaju se pod hrvatskim imenom,⁴⁰ što je bilo u skladu s razvojem hrvatske nacionalne ideologije i

³⁶ *Kragliski Dalmatin*, br. 40 1808, str. 315.

³⁷ *Manuale provinciale della Dalmazia per l'anno 1845*, str. 225-237; *Isto*, 1846, str. 240-255; *Isto*, 1847, str. 192-204.

³⁸ *Glasnik dalmatinski*, 14. XII. 1855 (Dodatak k broju 101), str. 198.

³⁹ *Izvešća (analitička) XII zasjedanja Sabora dalmatinskoga (1873)*, Zadar 1874, str. 80.

⁴⁰ HAZd, SRN, III/1 J, br. 80/656 1884; HAZd, SRN, III/1, br. 143/2940 1885; *Narodni list*, 3. X. 1863, i od 28. VII. 1869; *Pravilnik društva »Hrvatski sastanak« u Selcih na Braču*, Zadar 1888; *Pravilnik Društva »Hrvatska sloga« u Građcu*, Zadar 1905; C. F i s k o v l i ć, »Čitaonice i kulturna društva na Pelješcu u XIX i početkom XX stoljeća«, *Grada i prilozii za povijest Dalma-*

procesom integracije hrvatske nacije u građanstvu, a što je, donekle, imalo odraza i na selu. Nasuprot njima ranije gradske i varoške čitaonice osnivane su, uglavnom, pod narodnim i »slavjanskim« imenom, u skladu s ideologijom gradskih narodnjaka. Seoske čitaonice dosta su doprinijele prosvjetnom i kulturnom unapređenju sela; preko njih narodna je misao sebi krčila put. One su bile središte kulturnoga, društvenog i političkog rada. Po političkoj orijentaciji one su bile narodnjačke i pravaške, uvijek borbene predstraže za ponarodnjavanje automoških općina. U njima se gajila ljubav, kovalo bratstvo, vodila borba za demokratske odnose i radala napredna misao. One su prošle mukotrpan put od nacionalnoga do socijalnog pokreta i njihovo nastajanje odražava kulturno, političko i društveno kretanje na selu, koje se u službi građanske politike postupno politiziralo, politički i nacionalno osvješćivalo i kulturno uzdizalo.

Mnogi domaći pisci toga doba su ostavili dragocjene opise sela i seljaka, tradicionalnih običaja i načina rada, privrženosti zemlji, ali i napuštanja sela, zatim patrijarhalnog načina življenja, uglavnom seoskog društva udaljenog svega nekoliko kilometara od gradskoga koji žive u boljim uvjetima.^{40a} U to doba je u zapadnoj Evropi poraslo zanimanje za balkanske zemlje, napose za Dalmaciju, zbog živopisnosti krajolika, folklora, spomenika kulture. Među brojnim strancima bilo je učenjaka, prirodnjaka, lingvista, književnika, literarnih povjesničara i agenata. Od kraja tridesetih godina njihov dolazak je olakšan uvođenjem parobrodarske linije uz istočnu jadransku obalu, pa je putovanje postalo brže, udobnije i sigurnije, osobito pojavom željeznice i otvaranjem prenoćišta i hotela. Jedni su zabilješke pravili s brodova, ili pak u susretima sa seljacima na gradskim tržnicama, a poneki bi krenuli u zaleđa gradova, primjerice Wilkinson, Heinrich Nöe, na konjima i karocama uz pratnju naoružanih straža ili žandara zbog mogućeg napada hajduka.

Pored obale i otoka njih zanima dalmatinska egzotika, seoski svijet, način života, običaji, nošnja i folklor, istok uopće. U svojim člancima i knjigama ne kriju zaostalost, loše radne navike, rasipnost za blagdana i oskudnost svakidašnjice. Kod mnogih su činjenice točne, onakve kakve su ih vidjeli, ali su tumačenja nekada iskrivljena, nekritička, jer ne ulaze u uzroke takva stanja. Johann Georg Köhl⁴¹ i Nöe prikupljaju podatke za potrebe austrijske administracije, a Nöe čak zamjera austrijskoj upravi na politici prema Dalmaciji. Kolkogod je tradicionalna nerazvijenost, neprosvjećenost i zaostalost utjecala na siromaštvo, toliko je i

cije, Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 9, Split 1977, str. 14, 18-19, 21-22, 24 i I. F i s k o v i ć, *Kulturno-umjetnička prošlost Pelješkog kanala*, Split 1972, str. 16, 167.

^{40a} Među piscima koji su u svojim književnim djelima ovjekovječili tadašnje prilike u dalmatinskom selu treba spomenuti Dinka Šimunovića, Simu Matavulja, Iva Čipika, Josipa Kosora, Mata Vodopića, Jurja Carića, Ivana Meštrovića i dr.

⁴¹ I. G. K ö h l, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, II, Dresden 1851.

nemar austrijskih vlasti prema selu i seljaku doprinijela da seljak nije imao motiva za rad i štednju. Takva literatura stranih putopisaca može korisno poslužiti, u nedostatku domaćih izvora, u rekonstrukciji života na selu u doba prijelaza iz tradicionalnog na suvremeniji način življenja.

Zapušteni, neprosvijeceni i od vlasti zanemareni seljak dugo je živio u neznanju, praznovjerju i siromaštvu, nehigijenskim prilikama, tako da je ponajviše bio prepušten sebi. Obično se je liječio sam kako je najbolje znao, pa je pučka medicina dugo prevladavala na selu.⁴² Zbog nedovoljnog broja liječnika, njihova neravnomjerna raspoređa i skupa liječenja, veliki broj ljudi na selu je umirao prije vremena i bez liječničke pomoći, osobito za epidemija⁴³ od kojih su bježali kao pred najvećom stravom. Razvoj medicinske znanosti očitovao se je i u Dalmaciji⁴⁴ više u gradskom nego seoskom društvu te je pučka medicina sve više, pred prvi svjetski rat, ustupala mjesto znanstvenoj medicini.

⁴² R. Jelić, »Pučka medicina u Zadarskoj okolici«, *Liječnički vjesnik*, br. 9-10, Zagreb 1952, str. 628-646; Š. Ljubić, *Narodni običaji kod vlahah u Dalmaciji*, Zadar 1846, str. 109-110 i F. Ivanišević, nav. dj., str. 33-61.

⁴³ Wlen, Verwaltungsarchiv, Innenministerium, br. 2073 od 6. III. 1852; Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 12/5/CI (M. Sabljak, »Opazke po Dalmaciji«, rkp.); *Izviješća brzopisna i Analitična X Zasedanja Zemaljskog sabora dalmatinskoga od 14. listopada 1871*, XL; »Izviještaj o pokušaju liječenja malarije izveden u Ninu godine 1903.« (u: V. Maštrović, *Grad Nin i naše pomorstvo*, Zadar, Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Posebna izdanja, knj. 3, 1969, str. 3, 38-39.

⁴⁴ *Manuale del regno di Dalmazia pel biennio*, Zara 1876-77, str. 392-394.

Stijepo Obad: SOME CHARACTERISTICS AND ELEMENTS OF
TRANSFORMATION OF DALMATIAN VILLAGE FROM THE MIDDLE OF
THE 18th CENTURY TILL THE END OF THE WORLD WAR I

S u m m a r y

Under the influence of the physiocratic stream, modest changes took place in traditional way of life and work of Dalmatian village in the second part of the 18th century. The same happened during the French and not so much in the first decades of Austrian government, while in the second part of the 19th century that process was quite evident in the years before the World War I. A series of elements played a part in the process of modernization: introducing new agricultural plants, various sorts of fruit, new tools, building houses with floors, deviding cattle from the main house, pooling their savings, founding cooperative societies and making a modest attempt to earn some money from tourism.

Transformation of village was very slow because of complex relations concerning the land on the coast and islands, usury in Dalmatian hinterland, backwardness and illiteracy of country-people, primitive tools and insufficient financial help of the government. Neither Civil party nor Socialists were interested in their problem, only in the form of a verbal help, but Croatian democratic peasant party showed a certain understanding in »Seljačka sloga« in the years before the World War I. There was a constant intolerance between village and city, »cap and hat«, which was evident in active and passive resistance of village people against the land owners and government which had anti-feudal and anti-Austrian characteristics on the coast and islands, Boka Kotorska was an example of it. Appearance of elementary schools, libraries and health instructions and when the land was given to those who cultivated it, all this contributed to the independency, political, national and social consciousness and gradual rising of self-confidence.